

Azerbaycan Türk Felsefe Tarihinin Teşekkülü ve Firidun Bey Köçerli

Faik ELEKBERLİ*

Makale Bilgisi	ÖZET
Makalenin Geliş Tarihi: 21.5.2020	<p>Makalede Azerbaycan Türk felsefe tarihinin teşekkülü ve bu alanda Türk mütefekkeri Feridun Köçerli'nin hizmetleri araştırılmıştır. Araştırmada Azerbaycan Türk felsefe tarihinin teşekkülünün bir çok akademik araştırmalarda iddia edildiği gibi, Heyder Hüseyinov'un 1940'lı yıllarda kaleme aldığı "Azerbaycan'da XIX. Asır İctimai ve Felsefi Fikir Tarihinden" isimli kitabıyla değil, F.Köçerli'nin 1900'lü yılların başlarında yazdığı "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" isimli kapsamlı eseriyle başladığı ortaya konulmuştur. Çünkü Köçerli bu eseri ile Azerbaycan Türk edebiyatının yanı sıra Azerbaycan Türk felsefe tarihinin de oluşmasını sağlamıştır. Onun "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" isimli eserinde en eski dönemlerden XX. asrın başlarına kadar yaşamış olan Azerbaycan Türk mütefekkerlerinin sadece edebî değil, felsefi mirası da yer almaktadır. Her koşulda Azerbaycan Türk mütefekkerlerinin edebî-bedii ve içtimai-felsefi eserlerini ilk defa bu şekilde mufassal ve ilmî şekilde bir kitapta toplayan Köçerli olmuştur. Makalede Köçerli'ye kadarki dönemde felsefe tarihçiliğine dair unsurlara tezkireler, çüngler ve müntehabatlara rastlanıldığı, ancak bu amillerin millî edebiyat tarihi, özellikle de içtimai-felsefi fikri tarihi bakımından kendini kanıtlayamadığı ortaya konulmaktadır. Ancak, Köçerli'nin "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" isimli kitabı bir çok özelliği bakımından sadece millî edebiyat tarihi değil, millî felsefi fikir tarihi bakımından da akademik üsluba çok yakın tarzda yazılmıştır. Bir başka ifadeyle, Köçerli bu eserinde Azerbaycan Türk felsefe tarihini, diğer anlamı ile Türk dünya görüşünü de ifade etmiştir. Her koşulda Köçerli'nin bu gibi eserlerinin Azerbaycan Türk felsefesinin doğuşu ve inkişafının temel taşı olduğunu söylemek mümkündür.</p> <p>Anahtar Kelimeler: Feridun Bey Köçerli, Azerbaycan Türk Felsefe Tarihi, Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı, Tarih ve Felsefe, Edebiyat ve Felsefe</p>
Makalenin Kabul tarihi: 26.10.2020	

Formation of the History of Azerbaijani Turkish Philosophy and Firidun Bey Kocharli

ABSTRACT

In the article, were examined the formation of the history of Azerbaijan Turkish philosophy and the role and role of Turkish entrepreneur Firidun Bey Kocharli concerning this issue. In the research, as the formation of Azerbaijan Turkish philosophy history claimed by many scholars in academic style, Heyder Huseynov wrote in the 1940s, "XIX in Azerbaijan from the History of Century Social and Philosophical Ideas" it was revealed that it started not with his book titled, but with his comprehensive work titled "Literature of Azerbaijan Turks" written by F.b. Kocharli in the early 1900s. Because in this work, Kocharli provided the creation of Azerbaijan Turkish philosophy of history as well as the Azerbaijan Turkish literature. In his work titled "The Literature of Azerbaijan Turks", were reflected not only the literar, but also the philosophical heritage of the Azerbaijani Turkish enthusiasts who lived from the earliest ages to the beginning of the XX century. In any case, Kocharli was the person who first collected the literary-scientific and spiritual-philosophical works of Azerbaijani Turkish entrepreneurs in such book. In the article, it is revealed that until

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Felsefe ve Sosyoloji Enstitüsü, Bakü/Azerbaycan. E-posta: faielekperov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8865-568X

the time Kocharli, there are contradictions, chunks and exclusions similar to philosophical historians, but these agents could not prove themselves in terms of the history of national literature, and the history of the idea of philosophy. However, Kocharli's book "Literature of Azerbaijan Turks" in terms of many features was written in a very close manner to the academic style, not only the history of national literature, but also the history of national philosophical ideas. In other words, in this work, Kocharli expressed the history of Azerbaijan Turkish philosophy, in other words, the Turkish worldview. In any case, it is possible to say that these and other works of Kocharli constitute the cornerstone of the birth and development of Azerbaijani Turkish philosophy.

Keywords: Feridun Kocharli, History of Azerbaijani Turkish, Literature of Azerbaijani Turks, History and Philosophy, Literature and Philosophy

GİRİŞ

Azerbaycan Türk mütefekkiri Feridun bey Köçerli (1863-1920) Şuşa'da doğmuş, 1872-1876 yıllarında Mirza Kerim Münşi'nin medresesinde tahsil almıştır. 1876 yılında Şuşa'daki Rus-Tatar mektebine giren Köçerli 1878'de Gori Muallimler Seminariyasına başlamıştır (1878-1885). Semineryadaki eğitimini tamamladıktan sonra İrevan Gimnazyasına tayin edilen Köçerli, 1885-1895 yılları arasında burada ana dili ve hüsnühat derslerini vermiştir. 1895 yılında İrevan'dan ayrılan Köçerli, Gori Müellimler Seminariyası'nın "Tatar şubesi"nde Türk dili ve Şeriat dersleri muallimi tayin edilmiş, 1918 yılına kadar bu vazifesini sürdürmüştür. 1910 yılında Gori Muallimler Seminariyasının Azerbaycan Türk şubesinin geçici görevlisi daha sonra ise seminariyanın Azerbaycan Türk şubesinin müdür yardımcılığı görevine atanmıştır. Köçerli, 1916-1917 yıllarında siyasi faaliyetlere de başlayarak "Müsavat"a üye olmuştur.

1918 yılında Gori Muallimler Seminariyasının Azerbaycan Türk şubesi Kazah şehrine taşınarak Kazah Muallimler Seminariyası kurulmuş, Köçerli de bu seminariyanın müdürlüğüne atanmıştır. 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Türk Millî Şurasının üyesi seçilen Köçerli'nin İstiklâl Beyannamesi'nde de imzası vardır. 1 Şubat 1919'da Müsavat Partisi Merkezi Komitesinin teşebbüsü ile teşkil edilmiş Kazah şubesine başkan seçilen Köçerli, Sovyet Rusyasının 27 Nisan işgaline kadar Kazah Muallimler Seminariyasına müdürlük etmiştir. 27 Nisan 1920 işgalinin hemen ardından Kuzey Azerbaycan'da söz sahibi olan Rus ve Ermeni çeteleri onu devrim karşıtı olmakla suçlayarak kurşuna dizmişlerdir (Yagublu, 2018: 25).

Onun başlıca eserleri "Talim-i Sokrat", "Talim-i Lisan-i Türkî", "Tatar Komedyaları", "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" ve diğerleridir. Köçerli, daha 1895 yılında Rusça olarak kaleme aldığı "Tatar Komedyaları" başlıklı seri makalelerinde Azerbaycan Türk mütefekkirlere eserlerine başvurmuştur. Bunun ardından 1903 yılında Azerbaycan Türk tarihinin ilk eseri olma özelliğini taşıyan Rusça "Literatura Azerbaydjanskih Tatar", 1907'de ise Türkçe "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" isimli kitapları neşr edilmiştir. Belirtilmesi gereken bir husus da şu ki, Köçerli, Rusça veya Türkçe yazdığı eserine "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" ismini verdiği hâlde, Sovet Rusyasının işgalinden sonra Türklüğe karşı sürdürülen repressiyadan sonra, kitabın ismi değiştirilerek "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materialları" ya da "Azerbaycan Edebiyatı" şekline dönüştürülmüştür.

Ne yazık ki bu "müstemlekeçilik ananesi" Kuzey Azerbaycan bağımsızlığını elde ettikten (1991) sonra da devam ettirilmektedir. Şöyle ki, bağımsızlık döneminde de bu kitap asıl adı ("Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı") ile değil, Sovyet Rusyası'nın Türklüğe karşı uygulamaya başladığı repressiyadan sonra verilmiş sahte adı ile ("Azerbaycan Edebiyatı") neşr olunmuştur. Sovyet döneminde sahteleştirilen uygulamaları bağımsızlık döneminde de devam ettirenler Köçerli'nin bağımsızlık döneminde yayınlanmış aynı eserinin "Feridun bey Köçerli ve onun "Azerbaycan Edebiyatı" eseri" adlı "Giriş" kısmında "Türk" sözünün "Azerbaycan" sözü ile değiştirildiğini açıkça ifade etmektedirler: "Bu mukaddime Köçerli'den verilen örneklerde ve kitabın her iki cildinin metninde "Türk" sözü "Azerbaycan" (mes., "Türk edebiyatı" – "Azerbaycan Edebiyatı") ve "Azerbaycanlı" anlamında kullanılmıştır" (Köçerli, 2005/a: 4). Kısaca, bağımsızlık

döneminde de sadece Köçerli'nin söz konusu kitabının gerçek isminin değil, aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin dilinin (Türk dili) ve halkının adının da (Azerbaycan Türkleri) değiştirilmesi görmezden gelinmekte ve üstelik hiç bir esas olmadan, bütün bunlara hak kazandırılmaya çalışılmaktadır.

Azerbaycan Türk Felsefe Tarihinin Kaynakları ve Teşekkülü

Köçerli'nin Azerbaycan Türklerinin tarihinde asıl hizmeti, ilk olarak Azerbaycan Türk edebiyatı ile birlikte, Azerbaycan Türk felsefe tarihinin de oluşturulmasına yaptığı büyük katkıdır. Onun "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" isimli eserinde en eski devirlerden XX. asrın başlarına kadar yaşamış olan Azerbaycan Türk mütefekkirlerinin yalnız edebî değil, felsefi mirası da ele alınmıştır. Bu bakımdan bizce, Azerbaycan Türk felsefe tarihinin teşekkülü bir çok akademik araştırmalarda iddia edildiği gibi, Heyder Hüseyinov'un 1940'lı yıllarda kaleme aldığı "Azerbaycan'da XX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden" (Hüseyinov, 2007: 6-8) isimli eseriyle değil, F. Köçerli'nin 1900'lü yıllarda yazdığı "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" eseri ile başlamıştır. Köçerli ilk defa olarak daha kapsamlı ve ilmî bir şekilde Azerbaycan Türk mütefekkirlerinin edebî, sanatsal ve sosyo-felsefi eserlerini tek bir kitapta sunmayı başarmıştır. Aynı zamanda, Köçerli'ye kadar yazılmış bazı tezkireler, çünkler (şiir parçaları), müntehabatlar ve Bakıhanov'un "Gülüstan-i İrem" eserinin de az çok millî felsefi fikir tarihimizi yansıttığı unutulmamalıdır. Örneğin, tezkireçilerden Farsça yazan Ehmed Razi, Lütfeli Bey Azer Beydili, Mirze Tahir Nesrabadi ve başkaları olduğu gibi, Türkçe yazanlardan ise S. E. Şirvani, M. M. Nevvab, Mehemed Ağa Müctehidzade, Hesenlihan Karadaği ve başkaları olmuşlar. Ancak tezkireler ne edebiyat tarihi ne de felsefe tarihi kitabına uygun değildi: "Tezkirelerde müellifler hakkındaki çok kısa malumatlar belgelere dayalı olarak yazılıp biyografik ve bibliyografik karakter taşımaktaydı. Çoğunlukla tezkireçiler bu veya başka yazarın adını, mahlasını, doğum ve ölüm yeri ve tarihleri ile bazı eserlerinin adını belirtmekle yetinmişlerdir. Bundan sonra şairin eserlerinden bir-iki örnek vermekle tezkire müellifi görevini yapmış sayardı" (Köçerli, 2005/a: 6).

Fikrimizce, tezkireler gibi müntehabatlar da (Mirze Yusuf Karabaği'nin "Mecmueyi-Vakif ve Müasirini-diger", Adolf Berjen'in "Kafkaz ve Azerbaycan'da Meşhur Olan Şüearanın Eşarına Mecmuedir", "Hüseyin Efendi Kaibov'un "Azerbaycan'da Meşhur Olan Eşarına Mecmuedir" ve b.) millî edebiyat tarihi, özellikle de sosyal-felsefi fikir tarihi bakımından kendilerini kanıtlayamamışlardır. Çünkü bu müntehabatlarda da esasen son dönem şairlerinin eserlerinden örnekler verilmiştir ki, bu da sadece felsefi fikir tarihi bakımından değil, genel Azerbaycan Türk edebiyat tarihinin ortaya konulması bakımından da yetersiz kalmaktaydı (Köçerli, 2005/a: 6-7).

Bu türlü tezkireler ve nazım müntehabatların yanında A. A. Bakıhanov'un "Gülüstan-i İrem" adlı tarihî eseri de dikkat çekmektedir. Bakıhanov bu eserinin sonunda az da olsa, Azerbaycan Türk edebiyat tarihinin, aynı zamanda içtimai-felsefi fikir tarihinin özetini vermeye çalışmıştır. Örneğin, o, bu eserinde Baba Kuhi Bakuyi, Mehseti Genceli, Nizami Genceli, Ebülüla Genceli, Hakani Şirvani, Feleki Şirvani, İzeddin Şirvani, Mücireddin Beylekani, Seyid Zülfükar Şirvani, Seyid Yehya Bakuyi, Yusuf Müskürü, Bedr Şirvani, Ebdürreşid Bakuyi, Müsahib Gencevi, Hacı Zeynelabdin Şirvani ve başkalarının eserleri (o cümleden, kendisinin de) hakkında içtimai-felsefi fikir tarihi bakımından az-çok kıymetli malumatlar vermiştir (Bakıhanov, 2001: 232-260).

Bütün bunların yanı sıra, Köçerli'nin "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" eseri bir çok yönden onlardan ayrılmış, aynı zamanda sadece millî edebiyat tarihine değil, millî felsefi fikir tarihine de yer vermiştir. Köçerli de söz konusu eserinin giriş kısmında bu eserin kendinden evvelki tezkireler (özellikle de Lütfeli Bey Azer'in "Ateşkede"sinden) ve poetik müntehabatlardan bir çok bakımdan farklı olduğunu kaydetmiştir. O, bu konuda şöyle yazmaktadır: "Şöyle ki, merhum Azeri "Ateşkede"sinde her bir şairin tercüme-yi hâline dair kısa bir ahval yazıp, eserlerinden çok az ve bir-biriyle ilişkisi olmayan örnekler veriyor. Ama biz mümkün olduğu kadar meşhur şair ve ediplerimizin hem tercüme-yi-hâllerine hem de asar-i kalemiyelerine dair etraflı malumat vermiş, mezkur eserler hakkında görüş ve izlenimlerimizi yazıp, açıklama veya tenkide layık olan mekam ve noktaları şerh ve beyan etmişiz. Her bir şairin mesleğini, üslubi-kemalini ve kendi asır ve

zamanesinin ruhunu ve hangi tür çalışmalar getirdiğini ve onların cemaatımıza hüsni-tesirini, hayır ve zararını yapabildiğimiz kadarıyla açık göstermişiz” (Köçerli, 2005/a: 43-44).

“Bunda millî ve sevgili şairlerimiz, aziz ve muhterem ediplerimizin tercüme-yi hâlleri ve seçilmiş eserleri zikredilmiştir” (Köçerli, 2005/a: 44) diyen Köçerli’nin bu fikirleri, “Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı”nı sadece bir edebiyat tarihi eseri olarak görmenin doğru olmadığını göstermektedir. Aslında onun şair ve edip olarak bir çok yazarların eserleri (N. Genceli, Füzuli, Nesimi, M. F.Ahundov, A. A. Bakıhanov vb.), bazen doğrudan bazen de dolaylı da olsa içtimai-felsefi fikir tarihimize aitler. Bu anlamda eserin girişinde “millî edebiyatın” öneminden bahsettiği zaman Köçerli’nin tanınmış şahsiyetleri “şair-i kabil” ile birlikte “edib-i fazıl” adlandırması da bir tesadüf değildir. Bizce, onun “edib-i fazıl” adlandırdığı şahsiyetler öncelikle millî felsefi fikir tarihimize ilgilidir. O, şöyle yazmıştır: “Erbabi-danış ve kamala malumdur ki, her bir milletin şan ve azametine, terakki ve saadetine sebep olan olan unsurlardan birisi de onun edebiyatıdır. Edebiyat, milletin aynesi-hakikatnümasıdır ki, onun maddi ve manevi terakkisini ve istikbâlini, kurtuluş ve saadet yollarını olduğu gibi gösterir. Edibi-fazil ve şairi-kabil milletin maarif hadimleridir. Milleti hak ve sevaba irşad eden, şöhret ve hürmete ulaştıran onlardır. Eser ve şiirleri ile onlar milletin bedenine şifa, ruhuna sefa, fikrine cila, aklına ve bütün manevi ve ruhani güçlerini kanatlandırarak yüksek makama ulaştırırlar”(Köçerli, 2005/a: 44).

Batı halklarının (İngiliz, Fransız, Alman, Rus vb.) millî edebiyat sayesinde inkişaf ettiklerine inanan Köçerli, sadece yaşadığı dönemin etkisi altında şair ve edip olarak adlandırılan mütefekkirlerin bütün eserlerini “edebiyat” olarak kaleme almış, onları “Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı” adlı eserinde bir araya getirmiştir. Ancak onun kendisi de çok iyi biliyordu ki, “edebiyat” tek bir manaya gelmemekte, yani o, ancak nağme, masal, bilmece, yanıltmac, bayatı gibi açıklanmamalıdır. Köçerli şöyle diyor: “Edebiyat iki kısımdır: Bir kısmı; ağızda söylenen nağil, hikayetlerden, çeşit çeşit millî nağmelerden, aşık sözlerinden, masallardan, bilmeceleden, yanıltmaclardan, ağıtlardan, bayatılardan ibarettir. Bu kısım edebiyata “Edebiyat-i lisanî” veya “efvahi” ve yahud “el edebiyatı” denilir. İkinci kısım edebiyat edip ve şairlerin, âlim ve hakimlerin çalışmalarından vücuda gelen yazı ve düzenlemelerden ibarettir ki, bunlar ister nesir isterse de nazım ile yazılmış olsun, ister ilim ve fenne dair olsun isterse ahlak ve davranıştan, şiir ve gazeliyattan bahsetsin. Her iki kısım edebiyatın da esası ve dayanağı sözdür ki, kudret-i ilahi ile insanın ağızında zikir olunmuştur ve onun vasıtasıyla insanın iç dünyası bilinir ve görünür oluyor, dakik niyeti onunla birbirinden temiz kılınır ve bundan başka yeryüzünde insanın diğer canlılar ile arasında meydana gelen ilişki ve davranışı ve madarisi açıklayan ve dile getiren sözdür. Söz olmasaydı, elbette, edebiyat da olmazdı. Bu suretde insan ile hayvan arasında da bir fark kalmazdı ve halihazırda görülen ilerleme ve gelişmeden de bir eser görülemezdi” (Köçerli, 2005/a: 45).

Köçerli’ye göre, her iki edebiyatın da varlığı öncelikle dilin gelişmesi ile mümkündür ki, bu da her kavim ya da millete kısmet olmamıştır. Çünkü bir çok kavim yaratılıştan mayalarında istidat ve kabiliyet olmadığı için dilini zenginleştirememiş, Taş Devri’nden çok da uzaklaşmamışlardır. Ancak bir çok kavim ve millet de vardır ki, dillerini geliştirme konusunda belirli seviyede başarılar kazanmışlardır. Köçerli’ye göre, dilini inkişaf ettiren kavim ve milletler ikiye ayrılırlar: 1) Ancak el edebiyatına (sözlü edebiyata) sahip olanlar, 2) Sözlü edebiyatın yanı sıra yazılı edebiyata sahip olanlar. Sanatkâra göre, el edebiyatı halka mahsus olup, ağızdan ağıza miras bırakıldığı hâlde, yazı-kalem edebiyatı bir ferdin zekasının, aklının mahsulü olup, burada millîyet tesiri ve kokusu daha güçlüdür. O, şöyle yazmaktadır: “Bunda (yazılı edebiyatta - F. E.) her bir nağil ve hikayenin hususi yazar ve edibi ve her bir tasnifin kendi müsannıfı ve her bir şiir ve gazelin belli bir şairi vardır. Elbette, bu tarz eserlerde millîyet nişanesi ve millîyet kokusu çok da görülmez. Veli bir müsannıf ve şair kendi milletine ne kadar yakın olursa, onun adet ve özellikleri üzere örneklere tapınırsa, millîyet kanı onun damarlarında ne kadar fazla akarsa, onun eserlerinde millîyet kokusu ve millîyet nişanesi de bir o kadar fazla görünecektir. Şair-i kâmil ve edib-i fazıl hakikatte o edip ve şairdir ki, kendi milletiinin dili ile konuşa, yüreği ile his ve akli ile fikir ede” (Köçerli, 2005/a: 51).

Bu sebeple de Köçerli'ye göre, Güney Kafkasya'nın doğu ve güneyinde (Derbend, Borçalı, Nahçıvan, Gence, Bakı, İrevan, Şeki, Şirvan, Karabağ, Kazah, Lenkaran vb.), Kacarlar devletinin ise kuzeyinde yaşayan (Tebriz, Hemedan, Zencan, Hoy, Maku, Erdebil, Urmiya, Miyane, Selmas vb.) Azerbaycan Türklerinin de kendine mahsus edebiyatı ve dili (bir ölçüde farklı şivelerde konuşmalar da) vardır. Başka bir ifadeyle, onun fikrinde, Azerbaycan Türklerinin bugünkü dili kadim Türkçeden belli ölçüde uzaklaşıp Fars ve Arap kelimeleri, yabancı terkip ve kaideye düşse de, ancak bütünüyle bu dilde söylenen ve yazılan edebiyat Azerbaycan Türk Edebiyatıdır (Köçerli, 2005/a: 52-56).

Köçerli'ye göre, millî edebiyat tarihi diğer halklardaki gibi Azerbaycan Türklerinin de kendi millî ediplerini, mütefekkirlerini tanıyıp, onlarla iftihar etmeleri için gereklidir: "Aya, biz Azerbaycan Türklerinin Seretellileri ve Çavçavadzeleri olmamış mıdır? Bizim millî şairlerimiz yetişmemiş mi? Aya, bizler böylesine muhterem şahısların vücudundan mahrum mu kalmışız? Bu suallere cevap verip söyleyebiliriz ki, bizim de çok büyük, muktedir ve maharetli millî şairlerimiz olmuştur ve lakin ne yazık ki onların kadir ve kıymeti ne kendi zamanlarında ve ne de günümüzde bilinmemiştir" (Köçerli, 2007/a: 92). Köçerli'yi millî edebiyat tarihini, aynı zamanda millî felsefi fikir tarihini yazmaya sevk eden şeyin tam da bu sorulara cevap bulma isteği olduğu söylenebilir.

Köçerli, bir milletin edebiyatının onun hayat tarzının bir aynası olduğunu; yani milletin hayatı, inkişafı, terakkisi ve gelişiminin onun edebiyatı ile ölçüldüğünü kabul ediyordu (Köçerli, 2007/b: 70). Köçerli'ye göre, millî şairler, millî mütefekkirler edebiyatta vatana sevgi, millete hizmet, dostluğa sadakat gibi mukaddes hislere yer verse daha iyi olur (Köçerli, 2007/b: 73). Köçerli, milletin büyük bir cisim olduğunu, bu cismi teşkil ve tesis eden her bir kesin milletin üyesi olduğunu yazar. Bu durumda milletin selameti, şan ve şerafeti, devlet ve serveti, onu teşkil ve tesis eden üye ve unsurların ahengine bağlı olup, sulh ve ittifak içinde yaşamaları her birinin üzerine düşen vazifeleri yerine getirmelerine bağlıdır. Köçerli'ye göre, Müslümanların diğer halklardan geri kalmalarının sebebi işte bu tür emellerden, millî ruhtan, yani edebiyattan, millî tefekkürden uzak kalmalarındadır.

Köçerli'ye göre, insanlıkla, beşeriyetle ilgili problemleri, aynı zamanda millî meseleleri, millî ihtiyaçlarımızı yalnız şairler değil, bütün mütefekkirler düşünmeli, milletin dirilişi, aydınlanması, ilim ve marifet elde etmesi için çalışmalıdır. Bu bakımdan o, "Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı" kitabında bir çok tanınmış Türk mütefekkirlerinin (N. Genceli, M. Füzuli, E. Nevai, Y. Nabi, M. F. Ahundov, A. A. Bakıhanov vb.) ancak tercüme-yi hâllerini yazıp, eserlerinden alıntılar yapmakla yetinmemiş, aynı zamanda onların ortaya koydukları eserlerin edebî-felsefi yönden tahlilini de yapmıştır. Burada bizi daha çok ilgilendiren; içtimai-felsefi fikir tarihi bakımdan önemli olan tahliller, yeri geldikçe, ileri sürülen farklı mülâhazalardır.

Felsefi ve Ahlâki Görüşleri

Köçerli'nin felsefi ve ahlâki görüşleri daha çok Türk mütefekkirlerinin (N. Genceli, M. Füzuli, E. Nevai, Y. Nabi, M. F. Ahundov, A. A. Bakıhanov vb.) eserlerini tahlil ederken ileri sürdüğü mülâhazalarla alakalıdır. Köçerli, Türk mütefekkirlerinin felsefî yönden yazdığı eserlerini tahlil ederken de esasen dünyanın yaratılışına ve insan problemine; aynı şekilde insanın Yaratan'a duyduğu sevgisine, insanın ahlâkına, irade hürlüğüne, insan hayatının manasına ve diğer meselelere dikkat çekmiştir. Onun felsefi görüşlerinde esas yeri insan hayatının manası ve vahdet problemi tutur. Burada insanın bu dünyada ne için var olması, hayat ve ölüm meseleleri dikketi çeker. Aynı zamanda insanın varlık ve yokluk arasındaki mücadelesi de anlatılır. Köçerli ziyadesile pessimizme karşı olup, optimist etkisi ile ortaya çıkar.

İnsan Hayatının Manası ve Vahdet Problemi.

Köçerli, Füzuli'nin eserlerini, özellikle de "Leyli ve Mecnun" destanını tahlil ederken, eserlerindeki esas felsefi fikirlerin insanın yaratana duyduğu sevgi ve bu yolda çektiği ıstıraplar olduğunu dile getirmiştir. Köçerli, bu fikirlerini şöyle ifade eder: "Ol dürrî-yeganenin (Füzuli'nin – F.E.) çocukların eline eğitim için verilen "Leyli ve Mecnun" destanında o kadar hikmetimiz sözler, derin fikirler, nazik imalar ve ince işaretler, şairane nazımlar ve felsefi şiirler vardır ki, cümlesini burada zikir etmeye ve açıklamaya ne kalemde güç ve lisanda bir o kadar akıcılık ve berraklık vardır. Avrupa'nın meşhur filozoflarından Artur Schopenhauer "Muhabbet neden ibarettir?" başlığıyla yazdığı bir eserinde bahsettiği yorum ve açıklamaların çoğunu Füzuli'nin manalı şiirlerinde buluyoruz. O fikirleri ki, Alman filozofunun bundan elli sene evvel beyan ettiği halde, onları Molla Mehmed Bağdadi üç-dörd yüz sene bundan evvel hayli edibane ve iyi bir şekilde rişteyi-nazıma çekmiştir" (Köçerli, 2005/a: 65-66).

Köçerli'ye göre, Füzuli'nin dünyanın faniliği ve insan problemi ile ilgili felsefi fikirleri sakınamelere de yansımıştır: "Bu sakınamelerde o kadar uzmanlık, letafet ve ahengdarlık vardır ki, onları yazmakla tükenmez. Onları dikkatle okuyanlar bir taraftan dünyayı-dunun kaydından ve kötü nefsin hırs ve tamahından, alçak ve rezil emellerden, kötü işlerden, bozuk ve batıl fikirlerden kurtulup, hürmete layık bir duruma geliyorsa da, diğer taraftan onların kalbi bir nevi mahzun ve gönlü tutkun olur. Bu hale sebep odur ki, Füzuliyi-şikesthalın kıymetli kaleminin döktüğü dürrî-safin ekseri gözden dökülen eşki-müseffaya benziyor, neinki sevinç çemeninde yağın barana. Füzuli'nin; mihnet yükünün gam yükü çeken olup, alem-i insaniyette tamamen dertlilerin ve mihnetkeşlerin yüklerini taşımak ve mazlumların hâline yanmak için yaratıldığı söylenebilir. Füzuli'nin iniltileri okuyuculara dahi sirayet edip, onları da kendisiyle birlikte hüzün ateşi ve elem ile yakmaktadır. Ama bu anlayışta bir feyz ve saadet ve ulviyet vardır ki, o ateşe yanan ister ki, bir daha yansın. Bu cansızlık pervanenin ateşin etrafında dönüp yanmasına benzemektedir" (Köçerli, 2005/a: 70).

Köçerli, insanın ölümden korkup fena (yokluk) alemine, öteki dünyaya göçmekten meyus olmaması gerektiğini düşünmektedir. İnsanın ölümünü hak sayan mütefekkiye göre, bu dünyadaki hayatın manasını anlamayıp, dünyada her bir şeyi hiç, manasız, anlamsız (nihilizm) sayıp kendine kast etmek doğru değildir. Başka bir ifadeyle, bu dünyada her bir şeyin boş, fani olup, asıl âlemin fena (yokluk) âlemi olması hakikat olduğu hâlde, yaratanın bu iradesine karşı çıkıp fani dünyanın, yani bu dünyanın gamını çekip şüphe içerisinde olmanın, ya da sadece fena âlem için yaşamının da bir faydası yoktur. Köçerli'ye göre, bu bakımdan insanoğlunun gerçek dünyayı sadece gam çekme yeri olarak görüp, fena âleminde hür yaşamayı düşünmesi de abestir. Köçerli, şöyle yazar: "Bu durumda ölümden korkmak ve fena âlemine göç etmekten meyus ve gamlı olmak büyük bir hata değil mi? Gerçek durumdan bir nevi bihaber ve gafil olmak değil mi? İnsan için ölüm haktır ve aye-yi vafi hidayet (doğru yol gösteren, ahde vefalı ayenin – F.E.) mezmununca "küllü şeyin halikun ille vechehu" – baki ve ebedi kalan ancak bir celal sahibi olan Yaratandır. Bu bakımdan dünyanın gamını çekmekten ve zamanenin durumundan incinmenin ve isyankar olmanın bir faydası yoktur. İnsanın yaşadığı sürece hayatın kadrini bilmesi ve Hakk-taalâ'nın ona merhamet kıldığı kudret ve becerisini hayır işlerine ve hak yoluna harcaması gerekir. Sadece "fena âlemi" arzulanmanın bir faydası yoktur ve Hakk-teala'nın bize emri çalışıp çabalamak ve telaştır. Münzevilik ve bekarçılıktan (işsizlikten) bir şey çıkmaz. Bizim bu uğursuz asırda, hatta medeni milletler arasında da yaşamı, hayatı manasız bilip dünyadan ve onun karmaşasından bıkip canlarına kast edenler az değildir. Son zamanlarda büyük şehirlerde intihar edenlerin haddi ve hesabı endazedden çıkıyor ve devlet ricalini, polis memurlarını, hükema ve felsefe fırkalarını düşünce ve endişeye sevk etmektedir. Bu hadsiz intiharların sebepleri çoktur. Esası dünyadan usanıp, beş günlük hayatı boş ve manasız bulma inancıdır" (Köçerli, 2005/a: 475).

Köçerli, İslam âleminde de bu türden nihilist (hiçlik) düşünce ve inancında olanların her zaman var olduğu, bunlardan birisinin de Füzuli olduğu düşüncesindedir. Köçerli şöyle yazar: "Sadece Füzuli'nin: Elkıssa, vücud damı-gamdır, azadelerin yeri-edimdir (özgürlerin yeri hiç bir şeye sahip olmamaktır – F.E.), – şiiri bile çoğu insanı gaflet uykusundan uyandırarak onları beş günlük dünya hayatının manasız ve boş olmağı konusunda

büyük endişeye sevketmeye yetiyor. Başka bir Acem şairi bu hususta şöyle demiştir: Biz hiçiz, cihan hiç, gam ve şadlık hiçtir. Hiçlikten rahatsız olmak hoş değildir” (Köçerli, 2005/a: 475).

Burada denilebilir ki, Batı mütefekkirlerinin çoğundan farklı olarak İslam-Türk mütefekkirleri, ayrıca Fuzuli, Nigari, Mehveşi ve başkaları bu dünyayı hiçlik, fani olarak adlandırıp daha çok fena âlemine sığınarak her bir şeyi Yaratan’ın iradesi, tevhidi ve kudretine bağlamışlardır. Fikrimizce, Köçerli de Füzuli, Mehveşi, Nigari ve başkaları gibi bir taraftan İslam dinine samimi kalpten inanan bir aydın gibi bu dünyayı fani, boş görüp asıl Yaratan’ın birliğini ve ebediliğini kabul etmişse de; diğer taraftan o aydınlarla kıyasladığımızda bu dünyayı bütünüyle “beş günlük”, boş ve fani görmemiş, millet, vatan, insanlık için çalışkan olmamayı doğru bulmamıştır. Bu bakımdan Köçerli: Fuzuli ve Mehveşi gibi, Nigari’nin de dünyagörüşünün temelini oluşturan, daha çok fena âlemine bağlı olan ilahi aşkı, Tanrı sevgisini beğense de, bize göre haddinden fazla gerçek dünyadan uzaklaşmasını çok da takdir etmemiştir: “Hacı Mir Hamza Efendi’nin yazdığı türlü şiirlerinin cümlesi aşk-ı hakikiyye, muhabbet-i ilahiyye, hüsni-tabiiyye, medhi-mevlaya, marifeti-hüdaya, aşk yolunda sadakat ve diyanete ve sair övsafi-hamidelerin medhine şamil kelimelerdir” (Köçerli, 2005/b: 152).

“Dünyada hiç bir şey ve hiç bir emel ilahi iradenin dışında değil, bu durumda meye meyl etmek veya onu terk etmek şairin suçu olmamalı ve şair kendisi de bilmiyor ki, suç ehli midir yoksa ehl-i savap mıdır” (Köçerli, 2005/b: 119), - diyen Köçerli’nin sözlerinden öyle anlaşılıyor ki, o, insanın da eninde sonunda Yaratan’a yüz tutacağından şüphe etmemiştir. O, daha sonra şöyle yazmıştır: “Çünkü her şeyi cümbüş ü harekete geçiren ve her şeye ruh-i can veren, her şeyi güzel, latif, beğenilen, taze kılan aşktır, ona binaen bütün canlılara sahipü hükümler olan, bütün yaratılmışlara ağalık eden, hususen ben-i növ-i beşeri (insanı) kendi taht-ı idaresinde yaşatan piri cavana, cavanı pire, Hıristiyanı Müslümana, Müslümanı Hıristiyana bağlayan dini ve mezhebi, mal ve canı, gayret ve himmeti, ırz ve namusu, nam ve şöhreti kendi elinde esir eden gerekli gördüğü zaman cümlesini bad-i fenaya veren aşktır” (Köçerli, 2005/b: 329).

Firidun Bey Köçerli’nin genel düşüncelerine göre, dünyada ne kadar keşif ve icatlar olsa da, asıl sırlar insanlar tarafından bilinmemektedir. O, şöyle yazar: “Eğerki bizim bu terakki asrında çok şeylerin ve alametlerin türlü ilimler sayesinde asil mahiyeti açılıp bilinmektedir ve her geçen günü ardına icatlar ve keşifler olmaktadır ve lakin dünyada çok sırlar ve hikmetler vardır ki, insan akli onları anlamakta aciz ve zayıftır” (Köçerli, 2005/a: 251). Köçerli, fikrine şöyle devam eder: “Doğrudur, ilim sayesinde çok gizli sırların ve bilinmeyen şeylerin yaratılış sebebi ve mahiyeti açıklanmıştır ve açıklanmaktadır, ama daha da çok şeyler var ki, araştırılıp incelenmemiştir ve bu yolda hikmetli filozoflar hayli zahmetlere ve meşakketlere giriftar olmuş ve ömürlerini harcamışlarsa da yine de bir sonuç elde edememişler ve bir çok alim ve hakim son nefesinde hasretle canlarını teslim ettikleri zaman dünyaya cahil gelip, cahil gittiklerini söylemişlerdir. Hasılı-ı kelim bizim dediğimiz şudur ki, hudavend-i âlemin kendi kudreti ile yarattığı âlemin her şeyinde bir hikmet ve sır vardır ve yaratmış olduğu ne varsa, tamamını kendi yerinde hayli güzel yaratmıştır ve bu hususta bir itirazı irad olamaz” (Köçerli, 2005/b: 385).

Köçerli’ye göre, insanı diğer canlılardan ayıran cihetlerden biri de şuur ve akıl vasıtasıyla irade özgürlüğünü derk etmesidir. Bir başka ifadeyle irade özgürlüğünün önemini ileri süren Köçerli’ye göre, insan kendi hareket ve davranışlarında başkalarını taklit etmemelidir: “Akıl ve feraset Hakk-taalanın bendelerine verdiği en yüce ve güzel nimetlerdir ki, insanoğlu onlar vasıtasıyla diğer bütün canlı ve hayvanların en değerlisi ve en şerefli olmuştur. Her şahsın bu güzel nimetin kıymetini bilip onunla şereflenmesi gerekir. Başka akıllar ile, başka tedbir ile yaşayan, kendi aklını unutup, akıl ve şuurunu uyutarak başkalarını taklid eden, müritlikle ömrünü zayi edenler daima felakette ve zilletde olacaklardır. Ama Müslüman ruhaniler ve onlar ile mütefik Müslüman edip ve fazıl makamında olan muhterem ağaların çoğu insanın kendi aciz, zayıf akli ile davranması durumunda sonunda pişmanlık duyacağına inanmaktadırlar. Bunlara göre insanoğlunun kendi istediği gibi değil, başkalarının buyurdukları gibi davranması ve onların emirlerine tâbi olması gerekmektedir” (Köçerli, 2005/b: 281).

Bu tür düşünen Müslümanlar hürriyet ve özgürlüğün fesat ve devrime yol açacağı ve bunlarla rahata kavuşmanın mümkün olmayacağı inancındadırlar. Köçerli, bu şekilde düşünenlerin ağzından şöyle yazar:

“Avama hürriyet verilirse, o kendi bildiğini okuyacaktır ve bu durumda kimse onun hatasından ve belasından uzakta ve güvende kalamayacaktır. Bu hata ve fesatlardan uzak kalmak için herkesin kendi aklını ve fikrini işletmesine gerek yoktur. Akıllılarımız ve iş bilenlerimiz her ne buyursalar, diğerlerinin onların emirlerine tâbi olmaları ve onların gösterdikleri yoldan gitmeleri yeterlidir” (Köçerli, 2005/b: 281). Köçerli’ye göre, bu tavsiye bir yönüyle iyi gibi görünse de diğer taraftan da yanlıştır: “Ama iş budur ki, akıllılarımız ve işbilenlerimiz her zaman avamın hayrını dikkate alıp, onların faydasına çalışmıyor. Belki de onların genel fikir ve hayalları avamın avamlığının devamını sağlamak, onların avamlığı ve idraksizliği sayesinde refahlarını artırıp, mutlu bir şekilde yaşamalarıydı” (Köçerli, 2005/b: 282).

Köçerli’ye göre, bu bakımdan her şeyden evvel bize lazım olan ilim ve bilgidir, çünkü ilim ve irfansız ilerleme mümkün değildir: “İlim ve kamalımız olursa, kendi irademizle davranma gücüne sahip olabiliriz ve ancak böylesi bir durumda bize kayyum gerekmez. O zaman koyun olmaktan kurtulup çobansız da başımızın çaresine bakabilir, o zaman hürriyetin de semeri acı olmaz. Ve bir kimsenin başkalarına hayırdan başka zararı olmaz. Her bir şahsın zahmetinin sadece kendisine faydası olduğu gibi, bütün topluma da hayrı dokunur” (Köçerli, 2005/b: 282).

Köçerli, Yaratan’a içtenlikle umut eden bir insanın arzularına ulaşacağına, her niyetinin hasıl olacağına inanır. Ancak Yaratan’a ümit bağlamanın yanı sıra, Köçerli’ye göre insanın çaba ve emek harcaması da lazımdır: “Elbette, Rezzağē (Yaratan’a-F. E.) ümit bağlamak her cihetten iyidir. Meseldir ki, ümitsiz düşmanın olsun. Ümit olmayan yerde insan hayatı neye yarar? İş ümit ile, ümide bağlıdır. Ümitsiz kim bir işe başlayabilir? Ümit işin ruhudur. Ama mesele şu ki, ümide ulaşmak için onun meyvesini tatmak için gayret ve zahmet lazımdır. Zahmetsiz murat ve maksada ulaşmak mümkün değildir, mümkün olsa da, zahmetsiz muradın meyvesi o kadar da lezzetli ve şirin olmaz. Nasıl ki, zahmetle yetişen meyvenin tadı lezzetli olur. Hak da kendisine ümit bağlayanı dost tutar, beşerdi ki, ümid bağlayan şahıs el ayağını boşaltıp böğrü üstüne yatma ki, “Allah yetirecektir” ki, “Allah’tan buyruk, ağzıma kuyruk”, beşerdi ki, ümid bağlayan şahıs alınının terini sile sile zahmet çeke ve Hak’tan ümitsiz olmaya. Atalar Hak’ın dilinden şöyle demişler: “Senden hareket, benden bereket”. Hareketsiz bereket hergiz gerçek olmaz (Köçerli, 2005/b: 282-183)”. Köçerli, sözlerine şöyle devam eder: “Kazançına emin olan, yani zahmet çeken insan hiç bir zaman mahrum kalmaz. Bu şart ile ki, onun kazancı helal olsun. Çünkü helal kazancın kendisi ibadettendir. “Kazaya rıza vermek” konusuna gelince, bu hususta bizim fikrimiz şudur ki, kazaya razı gelmek lazımdır, yani insanın başına kazayla bir iş geldiğinde, artık ceza-feza etmemek. Çünkü ağlamak ve ahü-zar etmek ile meydana gelecek bela ve felaketlerden kurutulmak mümkün olmaz. Lakin insan kendi yaşayışını düzeltmese ve boş-bekar oturup “her ne mukadderse, o olacaktır” – deyip bir gelir kazanacağı peşinden gitmese, her geçen gün bozgun ve perişan duruma düşecektir ve perişanlığını kaza ve kadere bağlamasının (bu akide aynı batil akidedir) neticesi sonunda fakirlik ve dervişliktir...” (Köçerli, 2005/b: 283).

Böylece, Köçerli insanın yalnız bedenini düşünerek bu dünyada yiyip içerek, yatarak, sakin bir hayat yaşayarak ömür sürdürmesini doğru bulmamış, onu daima mücadeleye çağırmıştır. O, bu konuda şöyle yazar: “Hakikatte sadece bedenî rahatlık ve dinlenme ile yaşamak hayvanlıktan bir nebze iyidir. Yalnız yaşamayı ve tasarrufu yağma bilip, beş günlük ömrü gaflet uykusunda, yani ancak yiyip-içmekle geçirmek sadece bedene hizmet edip, onun ihtiyaçlarını hazırlamaya çalışmak ve ruhun varlığından bir kerelik habersiz olmak insanın sırf cehalet ve avamlığına delalet etmektedir” (Köçerli, 2005/a: 77).

Köçerli, adaletsizliğe, haksızlığa karşı tekbaşına bile kalsa, insanoğlunun daima mücadele etmesini, sonuna kadar savaş meydanını terk etmemesi gerektiğini düşünmektedir. Köçerli şöyle yazmaktadır: “Elbette, bütün insanların yüzüne gülüp her zaman bütünüyle kendi şahsi menfaatini gözetken kişilerle kıyaslandığında sadece kendi nefsinin göz önünde bulundurmuyup, toplumun tamamının hayır ve iyiliği yolunda çalışan ve çabalayan şahsın başında bela da çok olur. Elbette, sadece kendi iyiliği için bir köşede tek başına sükunet ihtiyar etmekle kıyaslandığında hakkı söylemekten çekinmeyip doğrulukta, dürüstlükte ve hakiketperestlik etmekte hata ve zarar da çoktur. Ama bununla birlikte, halka gerçeği söylemekten, dürüst davranmaktan ve hak yolunda fedakâr olmaktan vazgeçirme irademiz yoktur. Bilakis, her bir vicdan sahibi ve ilim ve irfan

erbabının başta gelen vazifesi milletin evlatlarını doğruluğa ve dürüstlüğe davet etmektir. Vatan uğrunda ve milletin terakkisi ve tealisi yolunda onları canlarını ve başlarını vermeye, cesur, yürekli ve dosdoğru olmaya propaganda ve teşvik etmektir. Ve illa insan kendi canını ve nefsinin korumakla, kendi şahsi menfaatini gütmekle, her türlü cefa ve eziyete tahammül edip, her bir azarlı yüke ve mezemmete sabırlı olmakla ve bu kadar rezil ve zelil olub, gayrilerin taht-i hükümetinde esirlikle güzaran edip, bu şekilde yaşamının adını “müdara” koyarak hakiki saadete ve hakiki kurtuluşa kavuşamaz. Bu şekilde yaşamının neticesi korkaklık, cesaretsizliğin yanı sıra zillet ve meşakkatten başka bir şey de olmaz. Kendi irade ve fikrimizi açıklamaktan çekinip, yanlış ile doğru arasında fark görmeyip, haklı ve haksıza “beli, beli” (evet, evet - F.E.) diyerek bu kötü duruma düşmüşüz. Bizim inancımıza göre, terakki ve saadetimiz için gerekli olan şeylerden birisi de cüretli, fedakâr ve dürüst olmaktır” (Köçerli, 2005/a: 77).

İnsanın tek başına da olsa mücadele etmesi gerektiğine inanan Köçerli, bu bakımdan insanın bütün her şeyi alın yazısına bağlayarak “Allaha tevekkül” düşüncesinden hareket etmesini de büyük ölçüde doğru görmemiştir. Köçerli’ye göre, Allah’ın insanları bilerek zengin ya da fakir yarattığını, aynı zamanda, birine mutluluk, diğerine ise mutsuzluk kısmet ettiğini düşünmek doğru değildir. Çünkü: “Hakk-taala tüm insanları farklı bir hâlde, bir suretü heyette yaratmıştır ve herkese akıl, zihin ve feraset ita etmiştir. İnsanı yaratırken birisinin alnına ağalık ve birisinininkine raiyyetlik nişanesi vurmamıştır. Birini fakir ve birini münim yaratmamıştır. İnsanlar arasında meydana gelen bu fark, bu adaletsizlik ve gazez insanın emelinden, tamah ve hırsından türeyip zuhura gelmiştir ve insanlar kendi nefislerine ve karınlarına hizmet ettikleri, hırs ve tamahlarına tabi oldukları sürece yeryüzünden zulüm ve cefa eksilmeyecek, insanlar fırka fırka olup, birbirleri ile savaşırlardır. Yeryüzünden kin, düşmanlık ve fitne tohumları eksilmeyecektir. Ve bu kin, düşmalık, nifak ve kötülüğü Allah yaratmamıştır, insanın kendisi yaratmıştır. Daima fakir fakirlikten ve yoksulluktan kurtulmayı, zengin de elindeki serveti ve malı bırakmamayı ve hatta becerdiği kadarıyla zenginliğine zenginlik katmayı istemiştir. Bu yolda her iki sınıfın arasında daima çekişme ve nifak olmuştur ve olacaktır” (Köçerli, 2005/b: 386-387). O, daha sonra şöyle yazmaktadır: “Doğrudur, hakk-taala insana atadan-anadan mihribandır ve o mihribanlığı cihetine insan insana abes yere zulüm etmez, onu dert ve belalara uğratmaz. Ona binaen bize bir musibet ve bela verdiği zaman haktan şikâyet etmemiz doğru olmaz. Çünkü gerçekte o bela ve musibetlerin ortaya çıkmasına ekseriyetle kendimiz sebep oluruz. Allah’ın buna bir müdahalesi yoktur. Ama acizliğimiz ve avamlığımız yüzünden kendi kusurumuzu ve gafletimizi haktan bilip, şaki ve asi oluyoruz. Bilmeliyiz ki bütün Müslümanlar ve eğitimsiz kesimler bu batıl inançla yaşamaktadırlar” (Köçerli, 2005/b: 387).

Köçerli, bir taraftan “Allaha tevekkül” düşüncesine karşı çıkıp, Allah’ın tüm insanları eşit yarattığını, ancak eşitsizliklerin insanların kendileri tarafından yaradıldığını iddia ederken, bir taraftan da insanın istikbâlinin, bahtının kapalı veya açık olması üzerinde bazı hâllerde onun çabasının, işsever ve çalışkan olup olmamasının ehemmiyetinin olmadığına da inanmaktadır. O, şöyle yazmıştır: “Bu hakir bende daima umumiyetle şahsın hoşbaht ve rahat olmasının kendi ihtimam ve çabasına bağlı olduğuna inanmıştır. Her bir iş insanın ilim ve kemaline, bilgi ve tecrübesine bağlıdır. “Zahmet çekmeyen bal yemez”, “cefa çekmeyen sefa görmez”. Bu anlayışta olsa da hakir şu doğruyu da inkar edemez ki, insanın ikbali açıldığı zaman ve bahtı getirdiğinde zahmetsiz ve meşakketsiz de her taraftan onun üzerine servet ve nimet akıp dökülür, her yerde ona hürmet ve izzet gösterilir. Ve bu baht getirdiğinde onun mal ve servetini, cah ve celalını korumaya “bir kuvvet” yeterli olmaktadır. Ama vay o güne ki, baht insandan yüz çevire, ikbal getirmeye. Bu halde insan ne kadar çalışıp didinse ve ne kadar canını zahmet ve cefa ateşinde yaksa, yine de sonunda fakir ve eliboş kalacaktır... İnsandan servet ve hürmet yüz çevirip gittiği zaman, değil zincir ile, belki de hiç bir kuvvet ile onu korumak mümkün olmaz” (Köçerli, 2005/a: 481-482).

Köçerli mütefekkirlerin dünyagörüşlerini tedkik ederken ahlak meselesine de dikkat çekmiş, genç yaşta bir insanla yaşlı bir insanın hayata bakışını mukayese etmeye çalışmıştır. O, şöyle yazmıştır: “Gençlik çağında hayatın kıymetini bilip, onu boşa harcamayan ve şairin aciz ve perişan halini üstadlık mevsiminde kendi vücudunda hissetmeyen çok az insan bulunur. Hırs, tamah, hübbi-cahi, mertebe, hübbi-malü miknet, löhvü leeb, büğzü edavet, meniyyet, serkeçlik, bühlü hesed ve zülmü siteme adet ve sair övsafi-zemime ve ehlaki-

rezile ki, cümlesi avamlık ve cehalet neticeleridir, cismü ruhumuzu bir növ zebtû tasarruf etmiştir ki, hekkü-hakkaniyetten, insafı mürvvetten ve gerçek beşeriyet ve insaniyetin ne olduğundan tamamiyle habersiziz. Ancak son nefesimizde gafletten gözümüzü açıp, ölümü önümüzde görüp hövfü endişeye düşüyoruz ve şairin dili ile bu güne tövbe ve istiğfar ediyoruz. Son pişmanlık fayda etmediğine göre, tövbe ve inabeden başka bir çaremiz yoktur” (Köçerli, 2005/a: 321).

Köçerliye göre, asıl insana yakışan odur ki, zahiri zehetden kendini göstermekle değil, manevi ve emeli bakımdan yiğit olsun: “Çul ve çuhayla bezenip zahirlerine ziynet ve sığal verenlere kişi demek şayeste değil. Hakikatte merd yiğit odur ki kendisini dağa-taşa vurup hak yolunda merdane dava eylesin” (Köçerli, 2005/a: 342). Köçerli’ye göre, “...insanın başına kısım kısım belalar gelmezse ve o, türlü türlü belalara ve musibetlere düşkün olmazsa, enva-i tecrübe ve imtihanlarla sınanmazsa, ruzigarın küresinde (ateşinde) eriyip desti-keza ile vurulan çekiçler altında dövülmezse, kellü keşden hergiz pak olamaz ve derece-yi kemale erişemez” (Köçerli, 2005/a: 347).

İnsanın kamilleşmesinde gençlikte başına gelenler, aynı zamanda hayatta kazandığı bir çok tecrübeler mühim rol oynamaktadır. Burada en vacib olan meselelerden birisi de insanın kendi yanlış-doğru hareket ve davranışlarını bilmesidir. O, şöyle yazmıştır: “Gerçekten de kendi ayıp ve kabahatini görmeyip, başkalarını ayıplayan ve töhmet altında bırakan kimseden hürmet ve edep beklemek olur mu? Kendi perişanlıklarını görmeyen, çirkin ve edepsiz emellerinden utanıp haya etmeyen adam, tartışmasız başkalarından da utanmaz ve sevmediyi kişi hakkında her türlü iftirayı söyler. Bu kısım insanlardan uzak durmak aynı meslehtir” (Köçerli, 2005/a: 482).

“Her hangi vücut galib-i terbiye ve talim olamaz. Dünyada bir çok cevhersiz, mayası bozuk şahıslar var ki, ne kadar onları talim terbiye edip, talim öğretilmeye çalışılsa da, avamlıkta ve hayvaniyette kalıb, ruhaniyet ve maneviyat bakımından gelişmesi mümkün olmayacak. Girdekana ceviz yapışmadığı gibi, terbiyet de mayası bozuk şahıslara tesir edemez”(Köçerli, 2005/b: 65) düşüncesi Köçerli’ye göre, bir yere kadar doğru gibi görünse de, insan ilim ve terbiye sayesinde edep ve ahlakını geliştirebilir. Öyle ki insanoğlunun saadet mayasının esası terbiyedir ve terbiyesiz ilmin bir faydası olmaz (Köçerli, 2005/b: 66).

Köçerli şu kanaate varmıştır ki, dünyanın yaratılışından bugüne kadar insanoğlu geçtiği hayat yolunda daha çok pozitif değil, negatif amillere meyil göstermiştir: “Dünya var olduğundan beri bu anacan Adem babanın evladları kendi şahsi menfaatlerini göz önünde bulundurup devlet ve servet sahiplerinden kısım kısım menfaat temin etme gayesiyle doğrunun önüne yalanın kara perdesini çekmeyi alışkanlık hâline getirmişlerdir. Müflis ve miskinlerin doğruyu kemal-i cüret ile söyleyip yalancı ve hilekar müneccimlerin yalanlarını ortadan kaldırıp hakkı hakim kılmaya hünerleri olmamıştır. Böylesi toplumlarda her taraftan onların üzerine bencil ve nefisperest, alçak ve mayası pozuk şahıslar hücum edip ağzını kapatmış, kendilerini de halk içinde saygısız ve rüsva etmişlerdir. O sebeptendir ki, Müslüman kardeşlerin arasında yalan söylemek ve hakkı gizlemek sıradan bir hâle gelmiştir ve hatta bazı toplumlarda hüner bile sayılır. Bu şekilde doğruluğa güç ve zor edip, iftira ve yalanı cazip kılmanın adını “düruğ-i meslehetimiz” (yalancı tavsiyeler - F.E.) koymuşlardır” (Köçerli, 2005/a: 482).

Köçerli, şairlerin cemiyet içerisindeki rolünü de ifade etmeye çalışmıştır. Onun fikrine göre, şairin esas görevi doğruyu doğru, eğriyi de eğri yazması, yalancı ve meddah olmamasıdır. O, şöyle yazmıştır: “Hakiki şairin ve hakiki edibin yazmaktan ve şiir okumaktan başka bir iş ve mesleğinin olmaması gerekir. Eğer şair iş ve meslek erbabı olursa, o iş ve meslek; şairin yazmasına, şiirler vasıtasıyla yoku var etmesine, yazma hevesinin uyanmasına, üretken olmasına mani olurdu. Şairin sermayesi Hakk-taalanın ona bahşettiği teb-i selimdir (doğuşdan yetenek- F.E.) ki, ondan meydana gelen cevahirlerin her birisinin erbab-ı nazarında kadir ve kıymeti ziyadedir” (Köçerli, 2005/b: 74). Köçerli, şöyle devam eder: “Hakiki hüsne ve merifetüllaha vasıl olmak isteyen insan ezel-i şemsini (aşk güneşini) arayıp bulması gerek, çünkü mecazi canan ve ay yüzlülerin hüsnü letafeti daimi değil, geçici ve boş bir şeydir. Ona müptela olmak layık ve münasip değil ve insanoğlu için eksik kalan bir şenliktir. Asıl hakikate ve maneviyata talib olan kimsenin Kabe evi ile diğer ibadet evleri arasında bir fark görmemesi ve bu mukaddes makamlara da aynı nazar ile bakması gerekir. Şair asıl

hürriyetperest olup, fikir, din ve inanç hürriyeti onun baş arzularından birisidir. Şaire göre mescit, manastır, kilise, sinagog ve deyr arasında asla fark yoktur. Bunların cümlesi Allah'ın evi olup, mukaddes ve pak makamlardır ki, ibadet ve merifetullah için bina olunmuştur" (Köçerli, 2005/b: 114).

Ona göre, hakiki şairin baş vazifesi manayı vermektir: "Çünkü her bir hikayetin ruhu onun içindeki mana ve mezmundur. Şairin başında doğan yeni fikirler ne kadar duru, açık ve canlı olursa, onları beyan etmek de bir o kadar kolay olur. Zor olanı ancak düşüncenin beyinde doğuşu ve büyümesidir. Karmaşık ve karışık fikirlerin zuhura gelmesi de karmaşık olur ve bazı şairlerin yazılarının manası o kadar karışık ve bulaşık, o kadar ağır ve galiz ibarelerle dopdolu oluyor ki, öyle ölçüsüz ve biçkisiz yakışmayan bir şekle büründürülür ki, onları okuyanlar bir şey anlayamıyor ve şairin bu kelamı yazmaktaki asıl meramının ne olduğunu anlayıp idrak edemiyorlar. Zannediyorum ki, eğer şairin veya edibin kendisine bile 'cenab filan, sizin bu kelamı yazmaktaki asıl meramınız nedir ve bunun ruhu, canı nedendir, hangi arzunuzu, maksadınızı ifade etmek istiyorsunuz? diye sorulsa, ol cenab bu suallere cevap vermekte aciz kalır..." (Köçerli, 2005/b: 382).

Köçerli'ye göre, şairin-mütefekkirin asıl silahı ise "Söz"dür. Çünkü dünyadan önce de, dünyanın kendisinin de, dünyada ne varsa hepsinin de, o cümleden bütün mahlukatın da vücuda gelmesinin sebebi "Söz" olmuştur. Bu yüzden "Söz"ün meydanı o kadar geniştir ki, onun sınırları ve şekli tasavvur edilemez. "Sözsüz bütün meseleler ve sırlar alemde ilelebet örtülü kalırdı ve insanın hayvan ve bitkilerden pek de bir farkı olmazdı ve âlemde tüm gördüğümüz ne varsa dinmez hazine olub zühur etmezdi. Dünyanın yaratıldığı zamandan beri ortaya çıkan alametlerin hepsinde sözden bir eser var. Nutuk kutusunda söz mutlu bir mücevherdir ve her şeyin iç dünyası ona bağlı olup, keşf-i beyanı da ona bağlıdır. İnsanın fikrinde yeni doğup teşekkül bulan kisseleri ilk önce bilen ve onlara elvan libas geydirib âleme gösteren sözdür ve ne kadar ki, dünyada söz hem eskidir, hem de yengi doğdukda yine tazedir ve Şeyh Nizami'nin dediği doğrudur ki, bizim hayat ve ölümümüz sözün varlığına ve yokluğuna bağlıdır" (Köçerli, 2005/b: 314).

Sosyal ve Siyasi Görüşleri

Köçerli'nin eserlerinde sosyal ve siyasi meseleler, aynı zamanda devlet, hakimiyet, yönetim, despotizm, gerilik, yenilikçilik vb. mühim yer tutmuştur. Örneğin, Köçerli, Kaçarlar ve Çarlık Rusya'sındaki hakimiyetlerin despotizmini açıp göstermeğe çalışmıştır. Bu anlamda Köçerli, A.A.Bakıhanov'dan bahsederken onun Tebriz'de yaşadığı sırada şehir ahalisini tenkid eden şiirine dikkat çekmiştir. Köçerli şöyle yazmıştır: "Eğer şimdi "İbrahim Bey'in Seyahatname"sine önem verilirse, görülür ki, bu akıp giden zaman zarfında Tebriz ahalisinin ahval-i içtimaiyesi, günlük yaşantısı ve ahlaki eskiden olduğu gibi devam etmektedir. Bu uzun süre zarfında bütün milletler uyanıp ilerlediği hâlde Müslümanlar yatmaktan usanmadılar; yattılar ve böyle fena hale düştüler, mağlub ve meyus oldular" (Köçerli, 2005/a: 273).

Köçerli, Kaçarlarda ve diğer Müslüman devletlerde görünüşte bir gelişme varmış gibi görünse de, mahiyet itibarıyla hiç bir şeyin değişmediği neticesine varmıştır: "Zahirde güya bir az gelişme eseri görünüyor, ama hakikat-i hâle dikkat edildiğinde Müslümanların mânevi ve hakiki terakkiden yine de çok uzak oldukları açıkça görülmektedir. Hatta alçalmada, hiyanetkarlıkta, hasetlikte ve birbirlerinin canına ve malına düşman olmakta öncekilerden daha da ileri gitmişlerdir" (Köçerli, 2005/a: 351).

Kasım Bey Zakir'in bir çok şiirlerinde Çarlık memurlarının halka yaptığı zulüm ve eziyeti geniş şekilde tahlil eden Köçerli, şairin divan memurlarının kusurlarını şairane zikrettiğini, onların avam halka yaptığı zulüm ve eziyeti doğru bir şekilde gösterdiğini kabul etmektedir: "Burada teessüf ve hayret edilen budur ki, altmış-yetmiş sene bundan önce divan görevlileri halkla ne şekilde davranmışlarsa, şimdi de o şekilde davranmaktalar. Bu süre zarfında ki, bir asır geçmesine az kalmıştır, - onların ahlak ve adabında bir değişiklik, bir ilerleme eseri görülmemektedir. Görünüşte adalet ve sadakat memurları ve kanun taraftarları olarak adlandırılırsalar da hakikatte zulmet ehli dirler. İş ve maharetleri kötülük ve fesat türetmek, kanuna aykırı ve adaletsiz işler yapmaktır. Her türlü hile ve dolapları halkın malını yemek ve onların avamlıkta kalmalarını sağlayacak şekilde çevirirler. Deryalar kadar rüşvet vermezsen, bir içim su alman imkânsız; altın

ve gümüş ile ceplerini doldurmazsan, işin yürümez ve muradına eremezsin. Onların tamahı Hazret-i Ali Zülfükar'ın kılıcından daha keskindir. Onlar, ağlarına düşen bedbahtın tüm şiresini emmedikçe bırakmazlar” (Köçerli, 2005/a: 334-335).

Köçerli'ye göre, Ahundzade de bir kaç komedisini Zakir'in bu türden gerçekçi ruhu ve gerçek hikâyeleri esasında yazmıştır: “...bazılarının rivayetine göre, «Hacı Kara» temsilatının esas konusunu ve Merd-i-Cimri'nin keyfiyet-i hâlini Mirza Feteli'ye merhum Kasım Bey nakletmiş ve aynı zamanda nebatat hekimi Müsyö Jordan'ın macerası ile ilgili bir kısım tafsilatı da merhum Ahundzade, Zakir'in dilinden yazmıştır. Veli, Mirza Feteli bu hikayeleri acı bir biçime büründürerek eşi benzeri olmayan komediler vücuda getirmiştir” (Köçerli, 2005/a: 421-422). F.Köçerli daha sonra şöyle yazmaktadır: “Kasım Bey Zakir hakiki bir millî şairmiş. Asrının aynası olmuştur ve millî hayat tarzını – nice ki var imiş, – olduğu gibi yazarak bizim için büyük bir yadigâr bırakmıştır. Eserinde el atmadığı dikkate değer hiç birşey bırakmamıştır” (Köçerli, 2005/a: 350).

Köçerli, M.F.Ahundzade'nin dünya görüşünü tahlil ederken de, daha çok zulmkâr memurlar ve ruhanileri ele almıştır. Onun fikrine göre, çağının L. Tolstoy'u, Musa Bigiyev'i sayılan M.F.Ahundzade Müslümanların ilk reformcusu olmuştur: “Müslüman hayat tarzının köhne ve çürümüş esaslarını bozan ve İslam terakkisine mani olan üsul-u kevaidin değiştirilmesi için ilk olarak gayret gösteren bu zat-i âli olmuştur” (Köçerli, 2005/a: 404). Köçerli'ye göre, Mirza Feteli'nin komedilerinin yazılmasının üzerinden altmış-yetmiş sene geçmesine rağmen ne memurların yaptıkları zulümler, ne de riyakâr din adamlarının çevirdikleri fırıldaklar azalmıştır: “Bu uzun müddet arzında – ki, yarım asırdan fazladır, – hayat tarzımızda, dürüstçe yaklaşmak gerekirse, artık bu ilerlemenin eseri görünmez; ata-babadan kalma köhne adetler ve ayinlerle yaşayıp gitmekteyiz. Hayır ve şer ittifaqlarda harcanan beyhude masraf ve harcamalara dikkat edilirse sözümüz tasdik olunur. Ata-babalarımızın batıl inançlarına, sefalet ve yanlışlarına varis olmuşuz. Bu son dönemlerde şehirlerde az çok gelişme ve ilerleme eserleri görünse de, köylüler önceden olduğu gibi avam olarak yaşamaya devam etmektedirler; onların yardımına koşan yoktur. Ama onları soyan ve zülüm eden çoktur; bir taraftan tamahkâr ruhaniler, bir yandan zulmkâr polis memurları ve üçüncü taraftan da yalancı millet dostları ki, bunlar da yarım ilim tahsil edenlerimizden ve kuru isim ile medeni olan asillerimizden ibarettirler” (Köçerli, 2005/a: 411-412).

Köçerli'ye göre, “Aldanmış Kevakib”i okudukça, İran gibi büyük bir devletin viran olmasına, “devlet-i âliyenin” böyle zayıf ve naif hale düşmesine “ümena-yi dEvet” ve “ulema-yı kiram” ve “vüzera-yi zülehtiram”ın sebep olduğu kesinlik kazanmaktadır. Bu yaklaşım ve usulün hak ve doğru olmağını Şah Abbas'ın en yakınındaki vezirleri ve devlet erkani onun huzurunda açık bir şekilde ortaya koymaktadırlar. Onlardan her biri kendi kabahat ve sefaletlerini kemal-i iftihar beyan ediyor. Kadim, şevketli ve azametli İran'ı harab eden ve kötü hale düşüren vezirler, cahilane iş ve uygulamalarını hüsn-i hizmet ve büyük hüner olarak gösterip, devlet-i âliyye sadakatle hizmet ettiklerini ispatlamaya çalışıyorlar” (Köçerli, 2005/a: 419).

Köçerli'ye göre, Safevi devletinin bir çok hallerde Osmanlı ile muharebe edip vatani korumak yerine, yolları, körpüleri yıkması, ekin sahalarını, bağları mahvetmesi hiç de siyasi ve manevi mücadeleye uygun düşmemiştir. Üstelik, bunun gerçekleşmesinde mühim rol oynayan komutan ve vezirler Şah'ın karşısında kendi kahramanlıklarından bahsettikleri zaman Şah da bu durumu sıradan bir olay gibi karşılamıştır. O, şöyle yazıyordu: “Aynı bu karar ile ilgili olarak “meclis-i hassın” diğer üyeleri dahi... kendi ahmakça ve akıl, kanun dışı uygulamaları ile koca ve şöhretli İran'ı böyle fena bir duruma düşürdüklerini, ahaliye haddinden ziyade zulüm ettiklerini, din-i pak-i Muhammediyi bozup, başka bir hâle düşürdüklerini iftihar ile açıklayıp budalalık ve uçarılıklarını dile getiriyorlardı. Eğer gerçekten de işin aslına bakılırsa, İran'ın viran olmasının ve bundan sonra onun bir daha ayakta kalmasına ve kurtulmasına ümit kalmamasının başlıca sebebi tamahkâr, şöhretperest, dünyadan bihaber, avam ve cahil vüzera ile ulema olmuştur” (Köçerli, 2005/a: 421).

O, daha sonra şöyle yazıyordu: “Müslüman memleketlerinde, özellikle İran coğrafyasında devleti yöneten vüzera ve vükela ve diğer devlet erkani – ki, Mirza Feteli'nin yaşadığı devirden günümüze kadar gelip geçen,– “Aldanmış Kevakib”de zikr olunan kusurlarından sıyrılıp memleketlerinin memuru ve iyiliği için gayret gösterseydiler, Yusuf Şah'ın geçici saltanat döneminde başlattığı uygulama ve tedbirleri

sürdürseydiler, Müslüman memleketleri katiyen böyle fena ve kötü bir hâle gelmezdi ve ecnebi milletlerin sömürgesi durumuna düşmezdi. Onlar da diğer devletler gibi kuvvet ve kudret sahibi olup emniyet ve asayiş içinde yaşarlardı” (Köçerli, 2005/a: 426).

Böylece, Köçerli, bir taraftan despotik yöneticileri, diğer taraftan da onların destekçileri olan riyakâr din adamlarını eleştirmiştir. Ona göre, “ruhanilerimizin kusur ve noksanı her zaman ilim ve irfan sahiplerinin nefret ve tenkidlerine sebep olmuş, onlar tarafından kınanmış ve doğru yola getirilmeye çalışılmıştır. Hususen, üst görevlerde oturan alicenabların hirsü tamahı, dünyagir ve biemel olmaları daha fazla ilim ve şairler zümresine tesir etmiştir” (Köçerli, 2005/a: 327).

Köçerli’ye göre, sahte din adamlarının Müslüman devletlerine vurduğu darbeler hiç de memurların istismarından az değildir. O, şöyle yazmıştır: “Konu, insana ziyet veren güzel sıfatlar olursa– ki, ibaret olsun sadakat ve istikametten, diyanet ve gayretten, ittihad ve ittifaktan, adl ve mürüvvetten, cüret ve hemiyetten – bu kısım sıfatlardan din kardeşlerimiz daha fazla ayrı kalmışlar ve ne zaman milletimiz kurtuluş ve saadet yolunu arayıp bulacaklar?- Allah bilir. Bu terakki asrında bizim bu şekilde geride kalmamız ve gaflette yaşamamız, kısa sürede yok olacağımızın delilidir” (Köçerli, 2005/a: 351).

“Deryaları yuttuğu sır olmayan ve hiç bir şeyden gözleri doymayan ruhanilerin milleti soymaktan başka bir arzu ve istek olamaz” (Köçerli, 2005/a: 327), diyen, Köçerli daha sonra yazıyordu ki, son asırlarda terakki ve ıslahatlardan uzak kalan Müslüman halkların dış görünüşünde değişiklik olmuşsa da ilim-marifet sahasında hiç bir yenilik olmamıştır: “Kemal-i cüretle söylenebilir ki, milletimizin ahlak ve adetlerinde de bu geçen süre arzında fazla bir terakki ve ıslahat vukua gelmemiştir. İster asillerimiz, isterse ruhani sınıfı ve muteber hacılarımız ve meşhedilerimizin... zahirde giyimleri ve libasları modaya uygun olarak değişmişse de, kemalü marifette, azıcık da olsa terakki etmemişler” (Köçerli, 2005/a: 353-354). O, daha sonra şöyle yazmıştır: “Zamanla bu aynanın yüzünü toz kaplamıştır. Bu tozu silip, aynanın yüzünü parlatıp dikkatli bir şekilde bakarsak, kendi suretimizi görür ve birbirimizi tanırız. İç dünyamıza dikkat ettiğimizde, bu yarım asır müddetince çok da fazla yol almadığımızı kanaat getirir ve mahcup oluruz, sınırlı değişiklik ve etkilenmemiz olmuşsa da o da zahiridir. İç tarafımız manen ve ahlaken eskisi gibi devam etmektedir” (Köçerli, 2005/a: 412).

Köçerli, Müslümanlığı tek bir mezhep ve meslekle sınırlı olarak görmemekte, hakiki Müslümanlığı insan olmakta ve beşeriyet vazifesini anlayıp layıkıyla yerine getirmekte görmekteydi (Köçerli, 2005/b: 28). Köçerli hesap edirdi ki, bir çok ulema ve ruhani görünüşte allame tavırları takınıp tumturaklı laflar edip boş ve mübhem manalı sözler söyleseler de hakikatte irfan ve olgunluktan uzak olduklarını çabuk belli etmektedirler: “Ama ne yaparsın ki, avam onların hile ve riyalarını anlayamıyorlar. Avamın akli gözünde olduğu için görünüşe aldanıp iyi ile kötüyü, doğru ile yalanı ayırmıyor, dostu ile düşmanını ayırtedemeyip bedbaht oluyor. Eğer hakikatte milletin malı ile ilim tahsil eden “nayib-i imam”dan aciz ve saf millete bir fayda hasil olsaydı, o zaman şüphesiz milletimiz böyle kötü ve perişan halde ümitsiz ve yurtsuz yuvasız bir halde kalmazdı.

Gerçekten de fena hâlde kalmışız; akıldan aklımız, ahlaktan ahlakımız yok, asıl dindarlığın ne olduğunu bilmiyoruz, ne ilim-irfandan ilim-irfanımız, ne itibardan itibarımız ve ne de devletTen devletimiz var... Nereye baksak, gurur duyabileceğimiz, gönlümüzü şad kılacak ve yüreğimizi açacak hiçbir şeyimiz yoktur. Vatan nedir bilmeyiz, millet ve millîyetin ne olduğunu hissedip anlayamayız, ittihad ve ittifak bizim için boş ve manasız sözlerdir. Dilde onları teleffuz ediyorsak da o şekilde konuşmak moda olduğu içindir. Onların hakiki anlamlarını düşünmüyoruz, düşünmediğimiz gibi uygulamıyoruz da. Tanınmış ülemalar ve etkili din adamları bizim içimize ancak ayrılık ve particilik sokmuşlar. Bunun da sebebi kendi şahsi menfaatlerini ve dünyevi arzularını düşünmeleridir. Hakka, doğruluğa, adalet ve mürüvete halkı irşad kılmamışlardır. Himmet ve haysiyet, birlik ve kardeşlik, dostluk ve mihribanlık çoktan unutulmuştur, ilimine ve fennine, sanayi ve ticarete, ilerleme ve gelişmeye halkı gayretlendirip teşvik etmeyi ulema sınıfı kendi vazifelerinin dışında bir emir bilip, bu kısım meselelere asla itina etmemişler!” (Köçerli, 2005/b: 41-42). Bu yüzden “maksadsız alimlere ve dünyacı vaizlere açıktan açığa kötü söz söyleyip onlara lanet okuyan herkes alaya

değil, alkış ve aferine layıktır. Doğruyu söyleyen ve hakkı seven herkes, ehl-i insaf ve sahib-i vicdan iyiye iyi, kötüye kötü demekten asla çekinmeyecektir. Kötüye iyi diyenler, eğriyi düz görenler ve yalana doğruluk libası giydirenler, elbette zillette ve hem de açıkça zillettedirler, o kimseler ki iyiye kötü dieyerek hakkı batıl kılmaya çalışırlar” (Köçerli, 2005/b: 46).

Köçerli, gaflet ve cehalet içinde olan Müslüman halkların bu durumdayken Avrupa milletlerinin inkişafını görüp değerlendirmesinin imkansız olduğunu düşünür. Köçerli’ye göre, bu dönemde Avrupa halklarını övmekte maksat hiç de onları yüceltmek değil, sadece Müslümanların da onlara bakarak ilim ve marifet kazanmaları gerektiğini ortaya koymaktır (Köçerli, 2005/b: 86). Bir başka ifadeyle, Köçerli, Azerbaycan Türk aydını M. E.Talibzade gibi, Avrupa halklarının inkişaf ettiği bir devirde Müslüman halkların bin yıl evvel tuttıkları yolu sürdürmelerinin hiç de doğru olmadığını düşünür. O, şöyle yazmaktadır: “Sair milletler ve devletler ilerleyip, ilim ve marifet sayesinde yükseliyorlar, hürriyetlerini elde edip çok iyi yaşam sürdürerek Müslümanların malına, mülküne ve canına sahip oluyorlar. Biz ise vaktimizi uykuda geçiriyoruz, dünyadan haberimiz yoktur. Vatanımızın, din ve dünyamızın, mal ve emlakımızın, hatta ırz ve namusumuzun güvende kalması için gerekli işler görüp, gereken arz ve araçlar toplamamışız” (Köçerli, 2005/b: 362).

Köçerli’ye göre, her şeye rağmen Türk-Müslüman halklarının Avrupa ya da Rus medeniyetinin olunlu yönlerini görmesi, tamamen ona kapılıp Avrupalılaşmak, Ruslaşmak anlamına gelmemelidir. Üstelik, böyle bir tehlike olursa, ona karşı direnç gösterip Türklüğümüzü ve Müslümanlığımızı korumak lazımdır. Bu yüzden Köçerli; Çarlık Rusiya’sında İlminski gibilerin Müslüman halkların geriliğinin sebebini İslam dinine bağlayıp, ana dili vasıtasıyla Türkleri Hristiyanlığa davet etmekteki maksadının, bu halkların iyiliğini düşünmesi değil, onları Ruslaştırmak olduğunu belirtmiştir. Fakat Müslüman Türkler de sade Türk dilinde yazılmış “İncil”de “üçlü”yü, yani baba, oğul ve kutsal ruh meselesini anladıktan sonra ondan uzak durmuşlardır (Köçerli, 2005/b: 314-315).

Köçerli, sosyal-siyasi görüşlerinde kadın meselesine de dokunmuştur. Köçerli’ye göre, son yüzyıllarda Müslüman halklarının medeniyet ve terakki yolunda geri kalmalarının esas sebeplerinden birisi de kadınların çok kötü durumda olmaları, hak ve özgürlüklerden mahrum olmalarıdır: “Böyle zulmet ve cehalette yaşayan anaların ellerinde büyüyen evlat da elbetteki avam, korkak, cüretsiz ve pasif olacaktır. Bu halde belli yerlerde hayat mücadelesi veren Müslüman mekteplerinin hangine bakarsak görürüz ki yeryüzünde onlardan daha acınacak durumda, aciz, beceriksiz ve cüretsiz millet yoktur. Çünkü analar cesur, hünerli, ilmi ve becerikli evlat yetiştirmemişler. Evlatlarını terbiye etmeye muktedir olmaları için kadınların talim ve terbiyeli, söz sahibi ve malumatlı olmasına gayret sarf etmek ve onları aydınlandırmak lazımdır. Ve onların zulmü altında boğulup ve dünyadan habersiz, sırf cehalet içinde yaşamalarından kesinlikle bir netice elde edilemez” (Köçerli, 2005/b: 389). Bu yüzden yeni dönemde kadın meselesinin gündeme getirilmesini ilk olarak M. F. Ahundzade’ye borçluyuz. Köçerli, şöyle yazar: “O vakitlerde Müslüman âleminde kadınların hukuku, hürriyet ve eşitliği konusunda hiçbir şey konuşulmazdı ve konuşulamazdı da. İlk olarak kadınları insan olarak kabul edip, onların hak ve hukuklarını gündeme getiren ve onları sehne-yi temaşaya getiren merhum Mirza Feteli olmuştur. Kadınların hayatları, fikir ve hayallerini, erkekler ile ilişkilerini ve onların ahval-i ruhiyelerini ve diğer muhtelif konularını merhum Mirza maharetli bir şekilde yazmıştır. Demek olur ki, M. Feteli o zamana kadar saklı, siyah perdeler altında ve zulmetlikte yaşayan ana-bacılarımızın üzerine bir ışık kapısı aralamıştır; onlara kurtuluş ve saadetin yollarını göstermiştir. Müslümanlar için yeni bir dünya keşfedilmiştir ki, onsuz varlığımız, terakki ve saadetimiz gayri-mümkündür” (Köçerli, 2005/a: 413).

Gerçekten de, Ahundzade komedilerinde İslam dünyasında kadın meselesini ön plana almış; kadınların Türk-İslam toplumundaki konumuna dikkati çekmiştir. Böyle ki, Şerefiselerin, Şehrebanuların, Perzadların, Perilerin, Tükezlerin ve başkalarının örneğinde Türk-Müslüman kadınlarının vaziyetini aksettirmeye çalışmıştır (Ahundzade, 2005, 58-68).

Köçerli, daha sonra şöyle yazar: “Kadınlarımıza talim ve terbiye verip, hüsn-i muamele etseydik, hak ve hukuklarına saygı gösterip, zulüm etmeseydik, şimdiye kadar avam hâlde kalmazlardı, sihir ve büyücülüğe inanmazlardı; evlatlarına iyi terbiye verirdi, kocalarına ve kardeşlerine çoğu işlerde yardımcı olup,

hayatımıza güzellik ve renk katarlardı; bizleri iyi işlere gayretlendirip, fena işlerden ve kötü emellerden sakındırıp, uzaklaştırırlardı; vatanperverlik ve milletperestlik ve dindarlık gibi yüce ve mukaddes hisleri bizim kalbimizde uyandırıp beslerlerdi” (Köçerli, 2005/a: 426).

Köçerli, kadınların da erkekler gibi insan olduğunu, erkeğin ilim ve edebe, ruhi ve bedenî terbiyeye ihtiyacı olduğu gibi kadınların da bunlara ihtiyaç duyduğunu yazar: “Her bir şeyden önemli olan insanın cisminin, aklının ve ruhunun terbiyesidir. İyi terbiye alan kadında ve erkekte, elbette hayâ da olacaktır, ismet de. Hususen terbiye ve talim kadınlara lazımdır; çünkü yeni neslin olgunlaşması onun göğüslerinin arasında ve dizlerinin üzerinde, gözlerinin önünde ve ellerinin altında gerçekleşir. Yeni ve genç neslin bekası ve saadeti, tamamen anaların elindedir, onun himmet ve marifetine bağlıdır. Mahir, tecrübeli, ilimli ve bilgili bağbanın (bahçıvanın) ekip-becerdigi ağaçların sağlıklı, güzel ve verimli olması gibi, ilim ve irfan sahibi anaların terbiyesi altında büyüyen evlat da güzel, sağlıklı, hümanist ve feraset sahibi olacaktır” (Köçerli, 2005/b: 388).

Millî uyanış hareketi

Köçerli’ye göre, millî uyanışta millete en büyük armağanı veren ilk Azerbaycanlı aydınlar M. F. Ahundzade (1812-1878), S. E. Şirvani (1838-1888) ve H. Zerdabi’dır (1842-1907); onların millete asıl hizmetleri Müslümanların dirilişi için mücadele etmeleridir. Örneğin, S.E.Şirvani’nin insandan ilk olarak talep ettiği, dinî akide değil, insanlık, hakiki insan olmaktır: S. E.Şirvani, “Gerçek Müslümanlığı insaniyette ve gerçek insaniyeti hakiki Müslümanlıkta görerek” şöyle söylemiştir: “Müslüman ol, Müslüman ol!. Ahir sözüm odur ki, insan ol!”. Ve lakin çoğumuz Müslüman isek de, insan değiliz; çoğumuz insan isek de, hakiki Müslümanlığın çok uzağında ve dışındayız. Seyid’in temel gayesi ve baş arzusu insaniyet derecesine ve beşeriyet mertebesine ulaşmaktır. Bu hususta onun teorisi ve irfanı o kadar çok ve geniştir ki, ona sadece Azerbaycan’ın şairi demek doğru olmaz, belki o dürr-i yegane, umum-i insaniyet şairidir” (Köçerli, 2005/b: 48). Köçerli’ye göre, S. E. Şirvani’nin büyük hizmetlerinden biri de, Sünni-Şia meselesinde birleştirici bir tavır takınması olmuştur: “Hacı Seyid Ezim her iki tarafın abes ve beyhude bir şekilde birbirleriyle düşman olduklarını görüp, can-ı dilden kederlenip feryad ve figan ediyordu ki, biz bir millet olduğumuz hâlde, birbirimiz ile kardeş gibi yaşamaya Allah’ın hükmü ile borçlu iken hangi sebeple iki parçaya bölünüp düşmanlığa başlayalım?” (Köçerli, 2005/b: 56). Köçerli de, Şirvani’nin bu şiddetli arzuları sayesinde Sünni-Şia ayrımının ortadan kaldırılacağını ümit etmiştir.

Köçerli’ye göre; Ahundzade, Şirvani ve Zerdabi gibi aydınlarımız İslam dini ile ilgili olarak Muharremlik merasimine yaklaşımlarında da doğru yolu izlemişlerdir. O, şeriatin haram kıldığı uygulamalara hilekar ulemalar tarafından fetva verilmesinin doğru olmadığını yazmıştır: “Eğer din-i mübin-i nebevide hıfz-ı beden emr-i sadir olmasaydı, o zaman baş yarmak, beline ve bedenine nize, ok, kılıç, at nalı, kılıç, gorda ve hatta palanduz sünbesi gibi ağır şeyler takıp, ona haddinden fazla cefalar ve tasavvur edilemeyecek eziyetler yetirmeye bir nev aşkı-âli ebaya ve muhabbeti-şuhedayi-Kerbelaya istinat kılıb sakın olmak olurdu. Ama bir fiil ki, şeren nehyü yasak buyrula ve onun icrasına ne evliya tarafından ve ne de ulema fırkasından ikdam olunmaya, o fiile mürtekip olmak peygamberin buyruğuna uymamak ve onun emrini inkâr etmek gibidir. Eğer imam yolunda bedene cerahet yetirip kan dökmek ve divane hâle düşmek caiz olsaydı ve onun dünya ve ahirete bir hayır ve menfaati olsaydı, bişekkü laşüphe herkesten önce bu işe ulema ve hukema, ürefa vü nüceba fırkaları mayil olurdu. Ama halihazırda biz bunları seyirci ve yalandan aheste aheste sinelerini elleriyle döven ve yaşsız gözlerinin nemini hile ve riya mendili ile silerken görüyoruz. Başlarını yaran, sırtlarına zincir ile vuran ve bedenlerine her çeşit zarar veren yine elsiz-ayaksızlar, biçare ve saf halk tabakası olmaktadır” (Köçerli, 2005/b: 68).

Köçerli’nin fikrinde, Ahundzade, Şirvani ve Zerdabi gibi aydınlar vaktiyle reformcu teolog Jan Hus’un (1369-1415) oynadığı rolü oynayarak kendilerinden sonraki Lutherlerin (Martin Luther (1483-1546) ortaya

çıkmasına zemin hazırlamışlardır. O, inanıyordu ki, Jan Husların Luther'i ortaya çıkarması gibi onların da emekleri boşa gitmeyecek ve Azerbaycan Türklerinin de Lutherleri ortaya çıkacaktır (Köçerli, 2005/a: 428).

Bizce, Köçerli'nin beklediği Lutherlerden birisi Ahmed Bey Ağaoğlu olmuştur. Köçerli, Zerdabi'nin, Ahundzade'nin yolunu devam ettirenlerin başında Ahmed Bey Ağaoğlu'nun geldiğini düşünmektedir. Köçerli'ye göre, Ağaoğlu'nun "Ahund ve İslam" eseri konusuna göre Müslüman din adamlarının karanlık işlerinin ve şahsi menfaat meyillerinin aleyhine yöneltilmiş en kuvvetli itirazdır. İslamı din adamlarının dilinden değil, A. Ağaoğlu gibi ilim ve irfan sahibi şahsiyetlerin eserlerinden okuyup öğrenmenin önemini vurgulayan Köçerli, onun İslamla ilgili şimdiye kadar perde arkasında kalmış pek çok âdet- ananelerimizi ve medeniyetimizi ortaya koymak suretiyle kurtuluş yolumuzu gösterdiğini belirtmiştir (Köçerli, 2007/c: 78).

Köçerli'nin yaşadığı devirde Türk-Müslüman halklarının mevcut problemlerden kurtulması ve inkişafı için aşırı Batılışmayı esas prensip olarak kabul eden M. Şahtahtlı, C. Memmedkuluzade ve onunla aynı fikre sahip olanlar, bu yolda İslam ve ona esaslanan "ittihad-i İslam"ı engel olarak görüyor, bu ideayı müdafaa edenleri, hususen de A. Ağaoğlu, A. Topçubai, A. Hüseyinzade ve başkalarını da eleştiriyorlardı. Özellikle, M. Şahtahtlı; A. Ağaoğlu, A. Topçubaşı başta olmak üzere İslamcı-Türkçü düşünürleri gayri-samimi olmakta itham ediyor, onları İslamcılığın ve Türkçülüğün öncüleri olarak görmediğini yazıyordu. Milletin aydınları arasında fikir ayrılığını kabul etmeyen Köçerli ise bu direnişe karşı çıkıyor ve bunun, milletin birliğine ve inkişafına zarar vereceğini düşünüyordu. Yüzünü onlara dönüp, şimdi dostları perişan edip düşmanları sevindirmenin değil, millet ve vatan namına birleşmenin zamanı olduğunu yazıyordu. Köçerli'ye göre, "genç "Şarki-Rus"a "Kaspi" gazetesinin o zamanki yazarlarının hücumları ve "Tercüman"ın ardı arkası kesilmeyen istinatları temelsiz idi" (Azerbaycan metbuat tarihi antologiyası, 2010: 305).

İlk dönemlerde millî aydınların birçok problemle ilgili tek bir ulusal konseptten, millî ideadan bahsetmekte zorlandıklarını belirtmek gerekir. Bu meselelerden bir tanesi de millî dil problemi idi. Millî dil meselesinde Köçerli de C. Memmedkuluzade, Ö. F. Nemanzade, A. Şaik ve başkaları gibi Türk edebî dilini Osmanlılaştırmak yerine halka yaklaştırmak gerektiği düşüncesindeydi. Köçerli bu konuda şöyle yazmaktadır: "Hayli zamandır ki, dil meselesi mahalli müzakereye açılmış, onun üzerine meclislerde, gazete sütunlarında ve dergilerde bahsedilmektedir. Kimileri İstanbul'da konuşulan edebî dili tarif edip, onu diğer yerlerde konuşulan Türk dillerine tercih ediyor, kimileri Azerbaycan Türklerinin şive-yi lisanını beğenip, onun tarafını tutuyor. Bir kısmı da İbn-Yasef gibi Türkler için umumi bir dil tesis etmek fikrindedirler ki, her yerde o dilde konuşulup yazılsın" (Köçerli, 2007/d: 123-124).

O, bu üç çizgiden Azerbaycan Türkçesini müdafaa ederek, bunu şöyle esaslandırdı ki, dili daha da zorlaştırmak değil sadeleştirmek, yani halk kitlelerinin anlayabileceği bir hâle sokmak gerekir. Edebî dil de halkın kendi dilidir, bu dil herkes içindir; herkes yazıp okumalı, cemiyetin inkişafına yakından iştirak etmelidir. "Edebî dil sade olmalı, onu herkes anlamalıdır" diyen Köçerli, millî bilinç bakımından Türk-Osmanlı şivesinin değil, Azerbaycan Türk lehçesinin edebî dil olarak kabul edilmesini vacip görmüştür: "Her milletin kendine mahsus ana dili vardır ki, onun kendine mahsus malıdır. Ana dili milletin manevi varlığıdır, hayatının özü, mayası durumundadır. Ananın sütü bedeninin mayası olduğu gibi, ananın dili de ruhun gıdasıdır, herkes öz anasını ve vatanını sevdiği gibi ana dilini de sever. Bu Allah-tealanın güzel nimetlerinden birisidir, onu aziz ve muhterem tutmak herkesin borcudur" (Köçerli, 2007/d: 124). Köçerli'ye göre İstanbul edibleri kendi dillerini unutup Fars ve Arap terimleri ile doldurdukları için Azerbaycan Türkleri, Osmanlı şivesini kabul edemez. Doğrudur, Köçerli Azerbaycan Türklerinin de uzun dönem bu dillerin, özellikle de Farsçanın etkisine maruz kaldığını itiraf etmiştir: "Azerbaycan Türklerinin dili dahi zaman içinde değiştirilip, yabancı terkip ve usullere düşmüştür. Şöyle ki, şimdi kullanılan yeni Türkçe önceki eski Türkçeye benzemez. Halihazırda konuşulan dilin başka üslubu olduğu gibi Türk-i kadime nisbetle bu dil hem zengin hem de şirin lehçeli ve güzel şiveli bir dil olarak kabul edilmektedir. İslam dininin Türklere kazandırdığı şerafet-i itikadiyesinden yanında büyük bir hayrı da onun feyz ve bereketinden Türklerin Arap ve Fars dillerinden zamanla çok söz ve ibareler alarak kendi dillerini zenginleştirmeleri olmuştur. İşler ve zamanla kullanılan ve benimsenen kelimelere terimler o kadar fazla kullanılıp tahrif ve tarif olunmuş, Türk dili ile öylesine kaynayıp karışmıştır

ki, onlarsız Türk dili bir manayı ifade etmekten acizdir” (Köçerli, 2005/a: 52). Bütün bunlara rağmen, Köçerli’ye göre, Osmanlı Türkçesi ile makayese edildiğinde Arap ve Fars dilleri Türk dilimizi anlaşılamayacak derecede karmaşık ve zor bir hâle getirmemiştir (Köçerli, 2007/d: 125).

Köçerli, İstanbul şivesini Azerbaycan’da tatbik etmek isteyen Alibey Hüseyinzade ve başkalarının tuttıkları yolun hatalı olduğu kanaatindeydi. Bununla da Köçerli, A. Hüseyinzade, A. Kemal ve başkalarının ortak Türk dili olarak takdim edilen “Osmanlı-İstanbul” şivesi fikrine karşı çıkmıştır (Köçerli, 2007/d: 125). Azerbaycan Türklerinin kendine özgü dilinin olduğunu bildiren sanatkâra göre, dili karmaşık olan şahsın fikri de karmaşık olur. O, şöyle yazmıştır: “Milletini seven, onun manevi dirliğine çalışan, terakkisi yolunda emek sarf eden yazarlarımızdan, ediplerimizden ve şairlerimizden çok-çok rica ediyoruz ki, dillerini kolaylaştırınlar, ana dillerinden ayrılmasınlar” (Köçerli, 2007/d: 126). Köçerli’ye göre, “Her bir milletin ruhani hayat ve saadeti onun ana diline bağlıdır. Ana dili hür olub ve dillerde konuşulduğu sürece o millet baki kalacaktır. Bir millet ne kadar zillet ve esarete düşse de, ne kadar rezil ve zelil olup iradesini yitirse de, ne kadar aciz, zayıf ve mağlub olsa da, yok olmaz, bir tek şartla ki, onun ana dili elinden alınmasın, o dile zor kullanılmasın, hürriyet ve istiklalietine engel olunmasın” (Köçerli, 2005/b: 314).

SONUÇ

Firidun Bey Köçerli eserlerinin ayrıntılı tetkiki sonucunda, sanatkârın eserlerinde içtimai-felsefi meselelerin ön planda olduğu kanaatine varılmıştır. Köçerli’nin “Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı” eseri her ne kadar ilk bakışta edebiyat, edebiyat tarihi ile ilgili bir eser etkisi yaratsa da, incelendiğinde Köçerli’nin en az filologluğu kadar filozofluk ve felsefe tarihçiliği yönlerini de ortaya koymaktadır. Bu eser, özellikle felsefi tefekküre dair izah ve yorumlara yer vermesi hasebiyle felsefe tarihine edebiyat tarihinden daha yakındır.

Köçerli’nin hem “Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı” kitabında hem de diğer makalelerinde felsefenin ontoloji ve gnoseolojiye dair meseleleriyle ilgili görüşleri, özellikle de insan hayatının manası ve Vahdet problemine dair fikirleri dikkat çekmektedir. Doğrudur, Köçerli genel olarak dünyaya ve insana bakışında pek fazla İslam dininin prensipleri dışına çıkmamış, düşüncelerini daha çok İslam’a istinaden izah etmeye çalışmıştır; fakat bütünüyle, Köçerli’nin dünya görüşünde felsefi eğilimlerin güçlü olduğu, yeri geldikçe, dinî görüşlerle pek örtüşmeyen mülâhazalar ileri sürdüğü de görülmektedir.

Genel olarak bakıldığında, Köçerli’nin eserlerinde Azerbaycan Türk felsefesini, başka bir ifadeyle Türk dünya görüşünü yansıttığı söylenebilir. Her koşulda Köçerli’nin eserlerinin mahiyetinde Azerbaycan Türk felsefesinin oluşumu ve gelişimi esas ölçüttür.

KAYNAKÇA

Azerbaycan metbuat tarihi antologiyası (2010). 2 cildde 1 cild. Bakı: Elm ve tahsil.

Ahundzade, M.F. (2005). *Eserleri*. Üç cildde. I cild. Bakı: Şark-Garp.

Bakıhanov, A. A. (2001). *Gülüstani-irem*. Bakı: Möminin.

Hüseyinov H. (2007). *Azerbaycanda XIX esr ictimai ve felsefi fikir tarihinden*. Bakı: Şark-Garp.

Köçerli, F. (2005/a). *Azerbaycan Türklerinin edebiyatı*. 2 cildde, I cild. Bakı: Avrasiya-Press

Köçerli, F. (2005/b). *Azerbaycan türklerinin Edebiyatı*. 2 cildde, II cild. Bakı: Avrasiya-Press

Köçerli, F. (2007/a). *Azerbaycan dövrü metbuatının kısa icmal*. Azerbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: Şark-Garp.

Köçerli, F. (2007/b). *Millî bayram*. Azerbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: Şark-Garp.

Köçerli F. (2007/c). *Edebiyatımıza dair mektub*. Azerbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: Şark-Garp.

Köçerli F. (2007/d). *Ana dili*. Azerbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: Şark-Garp.

Yakublu N. (2018). *Azerbaycan Millî Azadlık Harekatı Ensiklopediyası*. Bakı: Kanun.